

KUR'AN'DA “SEBT” KAVRAMI

THE CONCEPT OF THE “SABT” IN QURAN

Doç.Dr. Nurettin TURGAY

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
nurettin.turgay@hotmail.com

Özet

Kur'an, insana iki cihan saadetinin yolunu göstermektedir. İnsanlara bu yolu gösterirken, çeşitli vesilelerle onu uyarmaktadır. Kur'an insanları, geçmiş peygamberler ve gönderildikleri toplumlarla ilgili kıssalarla uyarmaktadır. Yahudilerle ilgili “Sebt” kıssasının ise, bu kıssalar arasında önemli bir yeri vardır. Yahudi kültüründe buna “şabbat” denmektedir. Kur'an'da haber verildiğine göre Yahudiler, sebt (cumartesi) gününü dinlenme ve ibadet etme günü olarak kabul ediyorlardı. Onlardan bazıları, kendi inançlarında samimi bir şekilde hareket ederek Allah'ın rızasını kazanıyor, dünya ve ahiretin kurtuluşuna nail oluyorlardı. Bazıları da hileli yollara başvurarak kendi inançlarına muhalefet ediyorlar ve neticede azaba, çeşitli eza ve cefalara maruz kalıyorlardı. Yine Kur'an'da haber verildiğine göre Müslümanlardan da inançlarında samimi hareket edenler, kurtuluşa ererler. İnançlarında samimi olmayanlar ise kaybedenlerden olurlar. Kur'an'ın çeşitli kıssalarında olduğu gibi burada da bize ikiyüzlülük yapmanın, dürüst davranmanın ve Allah'a karşı samimi olmanın gerektiği haber verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Allah, Kur'an, İnsanlar, Yahudiler, Sebt.

Abstract

The Quran, directs people to be happy in this world and in the other world (the day of judgement) and awakes them on this way. The Quran, awakes the people by stories of the prophets and past peoples. There are many knowledge about Jews in these stories and there are knowledges about “Sabt” in their culture. “Sabt” is known “Sabbat” in their culture. According the Quran, they were resting and were doing prayer in this day. Some of them were doing their prayer only for Allah, they were honestly in their faith and all behaviors. In this way, they were happy in their life and they were earning their other world. But some of them, were'nt honestly in thair faith and were'nt doing their devoirs. They were doing many tricks about Sabbat. In this way, they were'nt happy in their two worlds. According the Quran, the Muslims are in this way. Whom be honestly in their faith and behaviors, they will be happy in two worlds and whom not be honestly in their faith and behaviors, they will not be happy in two worlds. By this story, we learn that we have to be honestly in our faith and our behaviors.

Keywords: Allah, Quran, People, Jews, “Sabt”

Giriş

Kur'an, insanlara dünya ve ahiret saadetinin yolunu göstermek için Allah tarafından gönderilmiştir. Bu gaye ile Kur'an'da, çeşitli ders ve ibretlerin alınması için geçmiş kabile ve topluluklardan bahsedilmektedir. Kur'an'da, diğer milletlere nazaran Yahudiler daha fazla gündeme getirilmektedir. Onda, Yahudilik ve Yahudiler hakkında bilgi veren pek çok âyet vardır. Eskiden beri, Yahudilik hakkında muhtelif çalışmalar yapılmıştır ve bu tür çalışmalar, günümüzde de devam etmektedir. Çünkü başta Mezopotamya olmak üzere Mısır ve Hitit gibi güçlü medeniyetleri, değişik ırk ve kültürleri üzerinde barındıran ve ilk devirlerden itibaren rekabet konusu olan bir bölgede tarih sahnesine çıkan İsrail kavmi, bu medeniyetlerden zengin bir kültürel mirası devralmıştır.¹ Ayrıca onların okuyan kültürlü bir millet olmaları, hep gündemde olmalarını sağlamıştır.

Yahudilere ait haberlerin, İslâm dinine yabancı kültürlerden karışan bilgiler arasında önemli bir çoğunluğu oluşturması nedeniyle, bu bilgilerin tümüne birden İsrailiyat adı verilmiştir. İslâm kültürüne karışan Hristiyanlara ve diğer milletlere ait bilgiler, Yahudilerle ilgili bilgilerin yanında azınlıkta kalmaktadır. Ayrıca Yahudilerden nakledilen bilgiler, daha meşhur ve daha yaygın bilgilerdir.² Bu nedenle bu bilgilerin tümüne birden İsrailiyat denmektedir.

Bu derece gündemde olan Yahudi kültür tarihinde, “Şabbat” diye bilinen ve onlar açısından önemli olarak kabul edilen bir kavram vardır. Kur'an'da, bundan “Sebt” diye bahsedilmekte ve bununla insanlara çeşitli mesajlar verilmek istenmektedir. Bundan dolayı bu konu üzerinde bir çalışma yapmayı uygun gördük. Çalışmamızda, önce “Şabbat” kavramının Yahudi kültüründeki yeri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, Kur'an'da “Sebt” kavramından bahseden âyetleri yorumlayacağız.

A – YAHUDİ KÜLTÜRÜNDE “SEBT” KAVRAMI

İbranice'de “dinlenme günü” anlamında olan “şabbat” kelimesi, fiil olarak çekilmek, dinlenmek, işi durdurmak vb. anlamlara gelmektedir.³ “Şabbat” kelimesinin, çeşitli dillerde yedi rakamı anlamında kullanılan “Sebt” kelimesinden türetildiği kanaati yaygındır.⁴ Babil kültüründe “Şabbat”, yeni ay, yedinci gün ve ayın on beşinci günü olan dolunay için kullanılmaktadır.⁵

Milattan önceki yüzyıllarda varlık gösteren üç Yahudi mezhebi vardı. O dönemde İran'da yaşayan Yahudiler, “Şabbat” konusunda en ılımlı görüşü benimsemişlerdi. Onlar, “şabbat”ın manevi havası üzerinde duran ve onu bir neşe günü olarak kabul eden bir topluluk olarak tanınırlardı. Onların iktidarları

¹ M. Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark III*, Ankara, 1947, s.37.

² Nurettin Turgay, *Hız. Ali ve Tefsirdeki Yeri*, İlahiyat, Ankara, 2004, s.139.

³ Ehadben Yahuda – David Weinstein, “şabbat”, *English Hebrew Dictionary*, New York, tsz. s.288 vd.

⁴ Jean-Noel Briand, “Sabbath”, *Suplement au Dictionnaire De La Bible*, Paris, 1985, X, 1133 vd.

⁵ M. Joseph, “Sabbath (The Day)”, *The Universal Jewish Encyclopedia*, New York, 1969, IX, 295.

zamanında, ölüm cezalarının sınırlandırılmış olması da bunun bir göstergesi olarak değerlendirilirdi.⁶

Yahudilikte önemli bir yeri olan “Şabbat”, Hz. Musa’ya indiği kabul edilen “On Emir”in içerisinde yer alan tek kutlamadır.⁷ Her şeye rağmen “Şabbat”, Yahudilerin manevi güç kazandıkları bir gün olarak kabul edilmektedir.⁸ Onlara göre düzenli bir ibadet, ilk olarak “Şabbat”la başlamıştır. Bu nedenle “Şabbat”la birlikte gelişen ibadethaneleri, “Şabbat evleri” diye isimlendirilmiştir.⁹

Babil kitabesinde yedinci gün için yer alan bilgiler, Yahudi “Şabbat”ı ile benzerlik arz etmektedir. Bu bilgilere göre, yedinci günde ateşte pişmiş et yenmeyecek, beyaz elbise giyilmeyecek, elbise değiştirilmeyecek vs.¹⁰

Yahudiler, “Şabbat”ı çeşitli dualar ve etkinliklerle kutlamaktadırlar; o gün, pek çok dünya işini bırakırlar. Yahudi evlerinde, Cuma gününden itibaren “Şabbat” hazırlıkları yapılır, mumlar yakılır.¹¹ İnsan, “Şabbat” gününde iş yapmaz; aynı zamanda kendi içine ve benliğine dönerek mistik bir dinlenme ve tefekkür boyutunu da yaşar. Böylece o, altı günlük yaratma sonunda yedinci günde geriye bakıp yaptığının güzel olduğunu gören ve dinlenen Tanrı’ya benzemiş olma yoluna girer. Böyle bir davranış da Yahudilikte nihai hedef olarak kabul edilir.¹²

Büyük bir Yahudi filozofu olan Philo (ö.54), daha çok “şabbat”ın mistik yönü ve yorumu üzerinde durmuştur. Ona göre “şabbat” günü, yedinci gün ve dinlenme günüdür. Philo bu günü, kâinatın altı gün içerisinde yaratıldıktan sonra yedinci günde kutsandığı için, bir şehir veya ülkenin değil, dünyadaki tüm insanların bayramı olarak kabul etmektedir.¹³

Yine Yahudi filozoflarından Musa ibn Meymûn (ö.1204), “şabbat” kutlamalarında insanın fiziksel ve manevi tazelenmesinin sağlandığını, Yahudilerle Tanrı arasında bir alamet olan bu kutlamayı terk etmenin putperestlik olduğunu ileri sürmektedir.¹⁴

Romalı yazarlar da “şabbat” gününü kutlamayı tartışmışlardır. Onlardan bazıları bu kutlamaları olumlu görürken, bazıları karşı çıkıp tenkit etmişler ve bunun, bir zaman kaybı olduğunu savunmuşlardır.¹⁵

⁶ Klaus Kohler, *Jewish Theology*, New York, 1923, s.457.

⁷ Çıkış, 20: 8 -11; Tes. 5: 12 – 15.

⁸ A. Kaplan, *Sabbath – Day of Eternity*, New York, 1984, s.5; Kohler, *Jewish Theology*, s.458.

⁹ İsmar Elbogen, “*Sabbath (Sabbath Services)*”, U. J. E. Tsz. IX, 596; Oesterley Robinson, *Hebrew Religion*, London, 1957, s.244.

¹⁰ Theophilus Goldridge Pinches, “*Sabbath (Babylonian)*”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New York, 1980, X, 890; Albert T. Clay, *Amurru – Home of Northern Semites*, Philadelphia, 1909, s.57 vd.

¹¹ Hirsch, “*Şabbat*”, X, 595.

¹² Kaplan, *Sabbath*, s.21; Kohler, *Jewish Theology*, s.456.

¹³ W. Gunther Plaut, *The Torah – A Modern Commentary*, New York, 1981, s.551.

¹⁴ Martin JG. Greenstone, “*Sabbath (Laws)*”, J. E. X, 602.

¹⁵ G. Gasthof Hirsch, “*sabbath*”, *The Jewish Encyclopedia*, New York, 1901, X, 558.

B – KUR’AN’DA “SEBT” KAVRAMI

Yahudi kültüründe yer alan “şabbat” kavramı hakkında bu bilgileri verdikten sonra, Kur’an’da yer alan “sebt” kavramı ile ilgili âyetlerin üzerinde durmaya çalışacağız. Ancak konu ile alakası bulunması nedeniyle, önce kâinatın yaratılışı üzerinde durmak ve onunla ilgili kısaca bilgi vermek istiyoruz.

1– Kâinatın Yaratışı

Yahudi kültüründe “şabbat”, genel olarak, Tanrı’nın altı güne yayılan bir sürede kâinatı yarattıktan sonra yedinci günde dinlenmesi ve dolayısıyla bu günün kutsal bir gün olarak kabul edilmesi anlamında yorumlanmaktadır.¹⁶ Kur’an’da da 7 âyette Allah’ın gökleri ve yeri 6 günde yarattığına dair bilgiler vardır. Bu âyetlerden birinin meali şöyledir:

“Şüphesiz Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arş üzerine istiva eden, gündüzü, durmadan kovalayan geceyle bürüyen, güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğdiren Allah’tır. İyi bilin ki yaratma ve emretme O’na aittir. Âlemlerin Rabbi olan Allah’ın şanı yücedir.”¹⁷ İbrahim Hakkı (ö.1195/1780) bu âyetin tefsirini yaparken, dört ana madde (anasır-ı erbaa) olan ateş, hava, su ve toprağın karışıp kaynaşması neticesinde, sırasıyla madenler, bitkiler ve hayvanların meydana geldiğini anlatmaktadır. Toprakta bulunan her türlü taş ve benzeri cisimler, ilk önce yaratılan madenleri oluşturmaktadırlar. İkinci sırada yaratılan bitkiler, her türlü ağaç ve yeşilliği kapsamaktadır. Üçüncü merhalede yaratılan hayvanlar ise, tüm hayvan türlerinden oluşmaktadır. Varlıkların yaratılışı hakkında bu açıklamalarda bulunan İbrahim Hakkı, insanları da hayvanlar sınıfından kabul etmektedir.¹⁸ Onun bu sınıflandırmasından, insan ve hayvanlar için “hareket eden canlılar” tanımı çıkarılabilir.

Başka âyetlerde de aynı anlamda bilgiler verilmekte ve hepsinde Allah’ın yüce kuvvet ve kudretine işaret edilmektedir.¹⁹ Bilindiği gibi Hz. Muhammed’in (s) hadisleri, Kur’an’ın açıklaması durumundadır.²⁰ Bu nedenle, onun bu konuda söylemiş olduğu ve bu âyetlerin açıklaması durumunda olan bir hadis-i şerife de yer vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz: “Allah, toprağı Cumartesi, ondaki dağları Pazar, ot ve ağaçları Pazartesi, mekruhu (hoş karşılanmayan, sevilmeyen şeyleri) Salı, nuru Çarşamba, hayvanları Perşembe ve Âdem’i de Cuma günü yarattı.”²¹ Hz.Ali’den (ö.40/661) nakledilen, Hz. Muhammed’e (s) aidiyeti

¹⁶ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilikte Şabbat (Sebt)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994, s.90.

¹⁷ el-A’raf 7/54.

¹⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, sadeleştiren: Abdullah Aydın, Sarmaşık Yayınları, İstanbul, tsz. s.295 vd.

¹⁹ Yunus 10/3, Hûd 11/7, el-Furkan 25/59; es-Secde 32/4; Kâf 50/38; el-Hadid 57/4.

²⁰ Muhammed Huseyn ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve ’l-Mufessirûn*, Dâru’l-Erkâm, Beyrut, tsz. I, 32 vd.

²¹ Müslim, *Münafikûn*, 27; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Teberî, *Câmiu ’l-Beyân an Te’vîli Ayi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1995, XII, 3; XXIV, 61; Alaüddin Ali el-

bilinmeyen ve bu hadis için bir nevi açıklama niteliğinde olan bazı bilgiler de şöyledir: “Allah, dünyayı yedi zaman üzere yaratmıştır. Bunlardan her devir, miktarını Allah’tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği uzun bir süredir. İnsanın yaratılışından önce, dünya üzerinde altı devir geçmiştir. Âdem’in (as) yaratılışından kıyamete kadar olan süre ise, bir tek devirdir.”²² Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, bu konu ile ilgili âyet ve hadislerde gündeme gelen zaman dilimleri, bizim bildiğimiz ve yaşadığımız günlerden ve zaman dilimlerinden farklıdır.

Tevrat ve Kur’an’da, yaratılış hakkında verilen bilgilerde önemli farklılıklar vardır. Sözelimi Tekvin kitabının birinci babında gökteki ve yerdeki varlıkların yaratılışı anlatılınca, birinci, ikinci, üçüncü ve devam eden günlerde yaratılan varlıklar tanıtılmaktadır. Bu bilgiler verilirken, her gün için “akşam oldu ve sabah oldu” denilmektedir.²³ Burada, henüz yeryüzü ve gökler yaratılma aşamasında iken, gece ile gündüzün meydana gelmesine sebep olan güneş sistemi yerine oturmadan önce günün bölümlerinden, sabah ile akşamdan söz edilmektedir. Bu da, mantığa pek uygun düşmemektedir. Kur’an’da ise, bu tür ifadelerle rastlanmamaktadır. Bununla beraber Kur’an’da anlatılan günler, yukarıda değindiğimiz gibi bildiğimiz 24 saatten oluşan günler değildir. Bu günler, safha, vakit ve zaman birimi olarak değerlendirilebilir.²⁴ Ayrıca bu günler, jeolojik dönemler de olabilir.²⁵ Konu ile ilgili hadislerde anlatılan günleri de aynı şekilde zaman dilimleri olarak yorumlamamız mümkündür. Muhtemelen Yahudiler de “akşam oldu ve sabah oldu” anlamındaki Tevrat ayetini bu şekilde safha, vakit ve zaman birimi olarak değerlendirmektedirler.

Allah dileseydi, kâinatı bir defada da yaratabilirdi. Bu, onun için zor değildir. Fakat bu yaratılışın, kutsal kitaplarda bir sıraya bağlanması ile ilahi bir tertibe, nizama ve bunların ötesinde ilahi sebeplere işaret edilmektedir.²⁶ İlk bakışta, Tevrat ve Kur’an’ın göklerin ve yerin 6 günde yaratılması hususundaki ifadeleri, birbirine yakın gibi gözükmemektedir. Fakat Kur’an’da da, Tevrat’ta bu konuda verilen bilgilerde olduğu gibi “Şabbat” ve yedinci gün hakkında ayrıntılı bir bilgi söz konusu değildir.

2- “Sebt” Kavramı

Tevrat’ta “Şabbat” olarak geçen kelime, Kur’an’da “sebt” olarak geçmektedir. Cumartesi günü için isim olarak kullanılan “Sebt” kelimesi, aynı zamanda istirahat etmek anlamında olan “sebete-yesbutu” fiilinin mastarıdır. Bu

Mukâtil b. Husamuddin el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fî Sunneti'l-Akvâl ve'l-Efâl*, nşr. Hasan Razûk, Halep, 1971, XI, hadis no: 15125.

²² el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, VI, 15215.

²³ Tekvin, 1: 5, 8, 13, 19, 23, 31.

²⁴ Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul, 1971, IV, 48; Ebu'l-A'la el-Mevdudu, *Tefhimu'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, II, 39.

²⁵ Muhamme b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, XIV, 2655; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1995, III/346.

²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 48; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1995, III/347.

kelime, başka anlamlarda da kullanılmaktadır. Yahudiler bu günü, tatil günü yani işi bırakıp ibadet yapma ve istirahat etme günü olarak kabul etmişlerdir.²⁷ Aslında Müslümanlar için toplu ibadet günü Cuma günüdür. Hz. Muhammed (s), hadislerinde bu hususta açıklamalarda bulunmuştur. Onun bu konuda söylediği bazı hadisler şöyledir:

“Bizler, dünyada en son gelenler, kıyamet gününde ise en öne geçecek olanlarız. Ancak onlara bizden önce, bize ise onlardan sonra kitap verilmiştir. İşte bu gün (Cuma günü), onlara farz kılınıp da hakkında ihtilafa düştükleri gündür. Allah, bizi bu güne hidayet buyurdu. Binaenaleyh onlar, bu hususta bize tabidirler. Yahudilerin bayramı yarın, Hıristiyanlarınkı ise, ertesi gündür.”²⁸

“Allah, bizden öncekileri Cuma hususunda şaşırtmıştır. Bu yüzden Yahudilerin günü Cumartesi, Hıristiyanlarınkı ise Pazar günü olmuştur. Sonra Allah, bizi dünyaya getirmiş ve bizi Cuma gününü bulmada hidayete erdirmiştir. Böylece Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerini ibadet için tahsis etmiştir.”²⁹

Bu hadislerde de bildirildiği gibi, Hz. Muhammed’e (s) peygamberlik görevi verilip kendisine Kur’an indirilince, Allah, Müslümanlara Cuma gününün özel bir gün olduğunu bildirmiş ve yalnız Cuma namazı vaktinde alışverişi terk etmelerini, Cuma namazından sonra yeryüzüne dağılıp rızıklarını elde etmek için çalışmalarını istemiştir: “*Ey inananlar! Cuma günü namaza çağrıldığınızda, alışverişi derhal bırakarak Allah’ı anmaya koşun! Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. Namaz kılınıktan sonra da yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasibinizi arayın. Kurtuluşa ermeniz için de Allah’ı çokça anın!*”³⁰ Yahudilere gelince, Allah onlara Cumartesi gününde dünya işleri ile meşgul olma hususunda bazı yasakları koymuştu.³¹ Kur’an’da, “*Cumartesi (yasakları) konusunda haddi aşmayın dedik ve onlardan sağlam söz aldık*”³² diye bahsedildiğine göre Yahudiler, yasaklara uyacaklarına dair Allah’a söz vermişlerdi. Ancak onlardan bazıları, Allah’ın sözünü dinlemeyerek bu hususta haddi aşmışlardır: “*Şüphesiz siz, içinizden cumartesi gününde haddi aşanları biliyorsunuz. (Bu yüzden) onlara, “Alçalmış maymun olunuz” dedik.*”³³

Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri, en önemli, en sağlıklı ve en doğru tefsir şeklidir.³⁴ Bu şekilde başka âyetlerle tefsir edilen bir âyetin, yeniden tefsir edilmesine gerek yoktur. Çünkü âyeti başka âyetlerle tefsir eden, Allah’ın bizzat kendisidir. Hiç şüphesiz, bir sözü açıklamaya en salâhiyetli olan kişi, yine o

²⁷ Ebu’l-Fadl Cemaluddin Nuhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, “sebete”, *Lisânu’l-Arab*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1994, II, 36 vd. Muhammed Raşit Rıza, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm (Tefsîru’l-Menâr)*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2005, IX, 313.

²⁸ Buhari, Cuma, 1; Müslim, Cuma, 21.

²⁹ Müslim, Cuma, 22; İbn Mace, İkâmetu’s-Salah, 78.

³⁰ el-Cumua 62/8, 9.

³¹ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meâricu’t-Tefekkur ve Dakâiku’t-Tedebbur*, Dâru’l-Kalem, Dımaşk, 2000, IV, 669.

³² en-Nisa 4/154.

³³ el-Bakara 2/65.

³⁴ Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, tsz. II, 175; Subhi es-Salih, *Mebâhisun fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut 1972, s.299.

sözün ilk sahibidir.³⁵ Yukarıdaki âyette, Yahudilerin “Sebt” gününde yaptıkları hakkında verilen bilgiler, Kur’an’ın başka yerlerinde birkaç âyetle açıklanmaktadır:

“(Ey Muhammed!) Onlara, deniz kıyısında bulunan kent halkının durumunu sor. Hani onlar, Cumartesi (yasağı) konusunda haddi aşıyorlardı. Zira tatil yaptıkları Cumartesi günü, balıklar onlara akın akın geliyor, tatil yapmadıkları (diğer) günlerde ise gelmiyorlardı. İşte onları, yoldan çıkmaları sebebiyle böyle imtihan ediyorduk. Hani onlardan bir topluluk demişti ki: ‘Siz, Allah’ın helak edeceği veya şiddetli bir azaba uğratacağı bir kavme ne diye (boş yere) öğüt veriyorsunuz?’ Onlar da, ‘Rabbimize bir mazeret beyan etmek için, bir de belki Allah’a karşı gelmekten sakınırlar diye (öğüt veriyoruz)’ demişlerdi. Onlar, kendilerine hatırlatılanı unutunca, Biz de kötülükten alıkoymaya çalışanları kurtardık. Zulmedenleri, yoldan çıkmaları sebebiyle, şiddetli bir azapla yakaladık. Yasaklandıkları şeylerden vazgeçmeye yanaşmayınca da onlara, ‘Aşağılık maymunlar olun!’ dedik.”³⁶

Bu âyetler, bundan önce yer verdiğimiz Bakara Süresi 65’inci âyetin tefsiri durumundadır.³⁷ Bu âyetlerde bildirildiğine göre Allah, Hz. Muhammed’e (s), “Onlara, deniz kıyısında bulunan kent halkının durumunu sor”³⁸ diye seslenmektedir. Yahudiler, kendi kutsal kitaplarından Hz. Muhammed’in (s) peygamber olarak gönderileceği hakkında bilgileri okuyup bildikleri halde, onun peygamberliğini inkâr ederek ona karşı geliyorlardı. Allah, burada onların atalarından “karye (kent)” halkının durumunu onlara hatırlatmakta ve isyanları nedeniyle bu halkın başına gelen felaketleri hatırlatmaktadır.³⁹ Kanaatimize göre bu kentin şurası veya burası olması, pek önemli değildir. Önemli olan husus, kıssada verilmek istenen mesajlardır. Ayrıca burada kentten gaye, oranın halkıdır.⁴⁰

Aslında Yahudiler, kendi dini kaynaklarından bu olayın hakikatini okudukları için, daha önce bu işin doğrusunu biliyorlardı. Buna rağmen, bazı gerçekleri gizleyerek kendi atalarından Üzeyr’i, Allah’ın oğlu ve dostu olarak kabul ediyor ve başkalarına karşı onunla övünüyorlardı. Allah bu âyetlerde, onların atalarının söyledikleri gibi olmadıklarını, aksine onlardan bazılarının isyankâr kişiler olduklarını haber vermektedir.⁴¹ Onlar, daha önce bu olayın hakikatini

³⁵ Mevlüt Güngör, *Cassas ve Ahkâmü'l-Kur’ân’ı*, Elif Matbaası, Ankara, 1989, s.68.

³⁶ el-A’râf 7/163-166.

³⁷ İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ânî'l-Azîm*, Dâru İhyâi’t-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1969, II, 256; Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IX, 312.

³⁸ el-A’râf 7/163.

³⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ânî'l-Azîm*, II, 257. (Burada geçen “karye” kelimesi, insan topluluklarının bir arada yaşadıkları yer demektir. Söz konusu topluluğun sayıca az veya çok olması, fark etmez. Orada bir arada yaşayanların tümüne birden “karye” denmektedir. (İbn Manzûr, “kareve”, *Lisânu'l-Arab*, XV, 177: el-Meydânî, *Meâricu't-Tefekkur*, IV, 675.)

⁴⁰ Vehbe ez-Zuheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 2005, V, 148.

⁴¹ Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferid, Dâu'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, I, 420; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meâricu't-Tefekkurui ve Dakâiku't-Tedebur*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 2000, IV, 675.

bilmeselerdi, bu âyetler nazil olunca yaygarayı koparacaklardı. Nitekim yukarıdaki âyette tekitli bir şekilde, “bildiğiniz gibi”⁴² denilmektedir. Ayrıca bu âyette⁴³ yer alan “onlara (...) sor” ifadesi de, bu bilgileri teyit etmektedir.⁴⁴ Bu âyetlerde bildirildiğine göre, söz konusu kentte üç grup insan vardı. Yani o zamanın Yahudileri kendi aralarında ihtilafa düşerek üç fırkaya ayrılmışlardı. Onların bu ihtilafları, Kur'an'ın başka bir yerinde de dile getirilmektedir.⁴⁵ Birinci grup, Allah'ın emirlerini dinlememiş ve açıkça O'nun koyduğu hükümlere muhalefet etmişlerdir. Âyette, “*Tatil yaptıkları Sebt (Cumartesi) günü, balıklar onlara akın akın geliyor, tatil yapmadıkları (diğer) günlerde ise gelmiyorlardı. İşte onları, yoldan çıkmaları sebebiyle böyle imtihan ediyorduk*”⁴⁶ denilmekte ve bu gruptaki insanların yaptıklarına işaret edilmektedir. Kur'an'ın başka bir yerinde bunlara, lanetlenen Cumartesi halkı denmektedir:

“*Ey kendilerine kitap verilenler! Bir takım yüzleri silip de tersine çevirmeden yahut Sebt (Cumartesi) halkını lanetlediğimiz gibi onları da lanetlemeden, yanınızda bulunan (Tevrat)'ı doğrulayıcı olarak indirdiğimiz bu kitaba (Kur'an'a) iman edin. Allah'ın emri, mutlaka yerine gelecektir.*”⁴⁷ Bu âyette bildirildiği gibi Allah, Yahudilere Cumartesi gününde avlanmayı yasak kılmıştı. Balıklar da bu günde kendilerine dokunulmadığını bir nevi hissettikleri için, o gün akın akın sahile geliyor ve su yüzeyinde görülüyorlardı. Diğer günlerde ise, suyun derinliklerine dalıyorlardı. Bu durumu, Allah tarafından o toplum için tertip edilen bir imtihan olarak değerlendirilebiliriz. Onlardan bazıları, Cumartesi günü çeşitli hilelerle balıkları kontrolleri altına alıyor ve ertesi gün onları yakalıyorlardı. Böyle yapmalarıyla, bir tür hileye başvuruyorlardı. Onların bu hareketi, Kur'an'da kınanmakta ve Allah'ın emrini çiğneme olarak kabul edilmektedir.⁴⁸

İkinci grup ise, bu şekilde yoldan çıkanları uyarın, onlara öğüt veren üçüncü grubu oluşturan insanlara sesleniyorlar; birinci grup insanların zaten yoldan çıktıklarını ve boşuna onlarla uğraşmamalarını söylüyorlardı. Bu grubu oluşturanların, üçüncü gruptaki arkadaşlarına yönelik sözleri, Kur'an'da şöyle haber verilmektedir: “*Hani onlardan bir topluluk, “Siz, Allah'ın helak edeceği veya şiddetli bir azaba uğratacağı bir kavme ne diye (boş yere) öğüt veriyorsunuz?” demişti.*”⁴⁹

Üçüncü gruptaki kişiler de, ikinci gruptakilere, Allah'ın huzurunda sorumluluktan kurtulmak için bu uyarılarda bulduklarını söylüyorlardı. Onların bu konudaki sözleri, aynı âyette şöyle haber verilmektedir: “*Onlar da,*

⁴² el-Bakara 2/65.

⁴³ el-A'râf 7/163.

⁴⁴ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990, XV, 39.

⁴⁵ en-Nahl 16/124.

⁴⁶ el-A'râf 7/163.

⁴⁷ en-Nisa 4/47.

⁴⁸ el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, VII, 194; Mahmut Hicâzî, *Furkan Tefsiri*, trc. Mehmet Keskin, İlim Yayınları, İstanbul, tsz. II, 359.

⁴⁹ el-A'râf 7/164.

“Rabbimize bir mazeret beyan etmek için, bir de belki Allah’a karşı gelmekten sakınırlar diye (öğüt veriyoruz)” demişlerdir.”⁵⁰

Allah, bu üç sınıfı oluşturan insanların görüş ve davranışları hakkında bu bilgileri verdikten sonra, uyarıda bulunup öğüt vermek suretiyle sorumluluklarını yerine getiren üçüncü gruptakilerin kurtulduklarını, inkâr ve isyanda ısrar eden birinci gruptakilerin ise, helak olduklarını anlatmaktadır: “Onlar, kendilerine hatırlatılanı unuttunca, Biz de kötülükten alıkoymaya çalışanları kurtardık. Zulmedenleri, yoldan çıkmaları sebebiyle, şiddetli bir azapla yakaladık. Yasaklandıkları şeylerden vazgeçmeye yanaşmayınca da onlara, “Aşağılık maymunlar olun!” dedik.”⁵¹ Bu iki grup hakkında böyle bir hüküm bildirilmesine rağmen, ikinci gruptakiler hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir hüküm, bu âyetlerde yer almamaktadır. Bu nedenle âlimler, bunlar hakkında farklı görüş belirtmişlerdir. Âlimlerden bazıları, bu gruptakilerin de kurtuluşa erdiklerini söylerken, diğer bazıları ise, susmaları sebebiyle onların da helak olduklarını anlatmaktadır.⁵²

Biz, bunların helak olmadıkları ve kurtuluşa erdikleri kanaatini taşımaktayız. Çünkü onlar arkadaşlarına, “Siz, Allah’ın helak edeceği veya şiddetli bir azaba uğratacağı bir kavme ne diye (boş yere) öğüt veriyorsunuz”⁵³ derken, daha önce onların da yanlış yolda olan topluluğu uyarıya olabileceği kanaatini vermektedir; yoksa onların söz dinlemeyeceklerini nerden bilebilirlerdi. Ayrıca Kur’an’ın çeşitli yerlerinde, inancı ve ameli dürüst olan kişilerin kurtuluşa erecekleri haber verilmektedir. Örneğin Allah, Kur’an’ın en uzun sûresi olan Bakara Sûresi’nin baş tarafında insanları mümin, kâfir ve münafık diye üç kısım halinde tanıtmakta ve önce Allah’a inanan mümin insanların vasıflarını belirtmektedir. Burada, gaybe inanan, namazını kılan, mallarını Allah’ın rızasına uygun bir şekilde harcayan, Allah tarafından gönderilen tüm mukaddes kitaplara inanan ve ahiret hayatına inanarak ona hazırlık içersinde bulunan insanların Allah’ın hoşnut olduğu bir yol üzere buldukları ve felaha kavuşacakları haber verilmektedir.⁵⁴ Ayrıca Kur’an’ın 23’üncü sûresi olan Müminûn Sûresi’nin baş tarafında, Allah’ın rızasını elde eden ve felaha kavuşan insanların vasıfları anlatıldığı için bu sureye, müminler anlamında olan “Müminûn Sûresi” adı verilmiştir. Burada, namazını kılan, faydasız şeylerden uzak duran, zekâtı veren, iffetli yaşayan, emanete riayet eden ve verdiği sözde duran inançlı kişilerin, kurtuluşa erdikleri ve Firdevs cennetinin varisleri olarak orada ebedi kalacakları haber verilmektedir.⁵⁵ Kur’an’da, bu durumu haber veren daha pek çok örnek yer almaktadır. Hz. Muhammed de (s) samimi bir şekilde Allah’a inanan ve ona hiçbir şeyi şerik koşmayanların, felaha kavuşacaklarını ve cennete gireceklerini

⁵⁰ el-A’râf 7/164.

⁵¹ el-A’râf 7/165, 166.

⁵² Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Dârü’l-Fikr, Beyrut, 1990, XV, 43 vd. İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, II, 257 vd. Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, Muessesetu’r-Reyyân, Beyrut, 2004, II, 333.

⁵³ el-A’râf 7/164.

⁵⁴ el-Bakara 2/1-5.

⁵⁵ el-Müminûn 23/1-11.

haber vermiştir.⁵⁶ Üzerinde durduğumuz konu ile ilgili âyetlerden anlaşıldığına göre Yahudilerden ikinci grubu oluşturan insanlar, inkârcı değildirler, Allah'a inanıyorlar ve inkârcı grup gibi kötü davranışlarda da bulunmuyorlar. Onların amelleri, Allah'ın rızasına uygun bulunmaktadır. Sadece bunlar, yoldan çıkan arkadaşlarını uyarmanın fayda vermeyeceğini, onun için onlarla ilgilenmemeleri gerektiğini düşünmüşlerdir. Âyetlerden anlaşıldığına göre onların gönlü, inkârcı arkadaşlarının hareketlerinden yana değildir ve onların yaptıklarını tasvip etmemektedir; aksine, onların yaptıkları yanlış davranışları kınamaktadır. Bu nedenle onların cehennemlik olduklarını söylemenin isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Abdullah b. Abbas (ö.68/687) ve onun talebesi olan İkrime (ö.105/723) gibi müfessirler de, bunların kurtuluşa erdiklerine dair görüş belirtmişlerdir.⁵⁷ Bilindiği gibi sahabe görüşlerinin, Kur'an tefsirinde önemli bir yeri vardır ve özellikle Abdullah b. Abbas, tefsir ilminde öne geçen dört kişiden biri olup âyetlerin yorumu hakkında en çok rivayetlerde bulunan önemli bir zattır.⁵⁸

Bu âyetlerde geçen "maymun olunuz" ifadesi, âlimler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazı âlimler, onların fiziki yönden maymun şekline dönüşmeleri anlamında kabul ederken, diğer bazı âlimler de bu kavramı, insan kemalinden hayvan rezilliğine dönüşme, onlar gibi sefil, rezil ve başıboş yaşama anlamında yorumlamışlardır.⁵⁹ Buna göre "maymun olunuz" ifadesi, "maymunlar gibi başkalarının emir ve egemenliklerinin altında bulunun; hür ve bağımsız bir şekilde iradenizle hareket etme nimetinden mahrum yaşayın", anlamındadır.⁶⁰

Kanaatimize göre, bu âyetlerde geçen ve tartışma konusu olan "maymun olunuz" ifadesini, maddi olarak maymun şekline dönüşme olarak yorumlayanların bu konudaki görüşleri, isabetli değildir. Uzun yıllardan beri Darwin'in, insanların maymundan tekâmül ederek bu günkü hale geldiği şeklindeki görüşleri tartışılmakta ve mantıklı görülmemektedir. Bunun tersi olarak insanların maymuna dönüşmesini savunmak da aynı şekilde yanlış bir düşüncedir. İnsanların veya başka canlıların, fiziki şekilleri bakımından bir türden başka bir türe dönüşmesi, söz konusu değildir.⁶¹ Allah dilerse, her şey olur. Ancak bu tür düşünceler, tabiatın akışına ve görülen, bilinen vakıalara muhalif düşmektedir. Bu nedenle bu konudaki diğer görüşün, daha isabetli olabileceği kanaatindeyiz. Nitekim Kur'an'da, burada üzerinde durduğumuz

⁵⁶ Muhammed Abdurrauf el-Menâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, Mektebetu Mustafa Muhammed, Mısır, 1938, VI, 188, 189, hadis no: 8895, 8896.

⁵⁷ ez-Zuheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, V/151.

⁵⁸ Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelbî, *Kitâbu't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdulmunim el-Yunusî ve İbrahim Atve Avd, Kahire, tsz. I, 16; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, II, 45.

⁵⁹ Muhammed b. Ya'kûb el-Feyrûzâbâdî, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîr-i İbn Abbâs*, el-Matbaatu'l-Ezheriyye, Mısır, 1898, s.109; Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 281; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 378 vd.

⁶⁰ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, haz. Muhammed Abdusselam Şahin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, IV, 277.

⁶¹ Said Ramazan el-Bûtî, *Yaratıcının Varlığı Yaratılanın Görevi İslâm Akaidi*, trc. Mehmet Yolcu ve Hüseyin Altınalan, Madve Yayınları, İstanbul, 1986, s.257.

âyetlerden daha sonra gelen bir âyette, bu durumda olan bazı insanlardan bahsedilmekte ve onların hayvanlardan bile daha şaşkın olduklarına işaret edilmektedir:

“Ant olsun ki Biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Çünkü onların kalpleri vardır, ama onlarla anlamazlar; gözleri vardır, ama onlarla görmezler; kulakları vardır, ama onlarla işitmezler. İşte bunlar, tıpkı hayvanlar gibidirler, hatta doğru yolu bulma konusunda onlardan bile bilinçsizdirler. İşte onlar, (gerçeklerden) habersiz olanlardır!”⁶²

Buraya kadar üzerinde durduğumuz “Sebt” ile irtibatlı ayetlerde, Allah tarafından verilen mesajları, şöyle yorumlayabiliriz:

1– Tarihin her döneminde ve hemen hemen her toplumda iyi ve kötü insanlar bulunmuşlardır. Sağlam bir inanca sahip olarak dürüst hareket eden, Allah’ın emir ve yasaklarına uyan insanlar, Allah’ın rızasına kavuşarak hayırlı sonuçlar elde etmişler, dünya ve ahiret saadetini kazanmışlardır. Bu ilkelere uymayan insanlar da kötü sonuçlara giderek dünya ve ahirette acı çekmeyi hak etmişlerdir. Bu âyetlerde haber verilen Yahudilerde durum böyle olduğu gibi, tüm insanlar için kural ve sonuç aynıdır. Kur’an’da haber verildiği gibi Müslümanlardan iman sahibi olup dürüst hareket eden kişiler, doğruyu bulanlardır ve dünya ile ahiretin huzur ve saadetini kavuşacaklardır. Dürüst hareket etmeyip hile ve sahtekârlıklara başvuran münafıklar ise, iki cihanda da perişan olacaklardır.⁶³

2– Sebt kıssasından anlaşıldığına göre, hilelere başvurarak her şeyi kendi lehlerine çevirmeye çalışan insanlar, sadece kendilerini kandırmaya çalışmışlar ve hiçbir zaman kazançlı çıkmamışlardır.

3– Yine bu kıssadan anlaşıldığına göre, doğruyu doğru ve yanlış yanlışı olarak kabul etmek gerekir. Hele geçmişimizin yanlışlarını örterek onlarla övünmek, son derece yanlış bir davranıştır. Nitekim Kur’an’da, *“Allah, çok övünen ve kendini beğenen kişileri sevmez”*⁶⁴ diye haber verilmektedir.

Bu kıssanın Kur’an’da anlatılmasının diğer bir sebebi de, Kur’an’ın i’câz yönüdür. Hz. Muhammed (s), okuma yazması olmayan ümmi bir insandı. Dolayısıyla onun, bu kıssayı Yahudilerden öğrenmiş olması, mümkün değildi. Yahudiler, bunu kendi dini kültürlerinden okudukları için, bunu biliyorlardı, ancak gizli tutuyorlardı. Bunun Kur’an’da anlatılması, Kur’an’ın mucize olduğunu göstermektedir.⁶⁵

Sonuç

Kur’an’da, insanların ders ve ibret almaları için geçmişle ilgili çeşitli kıssalar anlatılmaktadır. Özellikle Yahudilerle ilgili kıssaların, Kur’an’da önemli bir yer aldıklarına şahit olmaktayız. Bu kıssalardan her biri, insanlara farklı şeyler

⁶² el-A’râf 7/179.

⁶³ el-Bakara 2/1 – 20.

⁶⁴ el-Hadid 57/23.

⁶⁵ Zuheylî, *et-Tefsîru’l-Munîr*, V, 150.

anlatmaktadır. Yahudi kültüründeki “sebt” kavramı da Kur’an’ın, önemi nedeniyle üzerinde durduğu bir konudur.

İstirahat etme anlamında olan “sebt” kelimesi, aynı zamanda Cumartesi gününün ismidir. Kur’an’da “sebt” diye geçen bu kelime, Yahudi kültüründe “şabbat” olarak geçmektedir. Onlar bu günü, tatil günü yani işi bırakıp ibadet yapma ve istirahat etme günü olarak kabul etmektedirler. Yahudiler, Allah’ın kâinatı altı günde yarattığını ve yedinci gün olan Cumarteside dinlendiğini kabul etmektedirler. Dolayısıyla onlar da, bu günde işi bırakıp dinlenmekte ve bu günü ibadetle geçirmektedirler.

Kur’an’da bildirildiğine göre, bir zamanlar Yahudilerden bazıları, Cumartesi gününde işi bırakma konusunda Allah’ın emrini dinlememişler; çeşitli hilelerle balıkları kontrolleri altına alarak ertesi gün onları toplamışlar. Onlar, bu tür hareketlerle Allah’ın emir ve yasaklarına muhalefet ederken, Yahudilerin diğer bir kısmı onları uyarmış ve onları Allah’ın yoluna çevirmeye çalışmışlardır. Bazıları da uyarmanın fayda vermeyeceğini düşünmüşler, hatta uyarıda bulunanlara, boşuna yorulmamalarını söylemişlerdir. Allah, emir ve yasaklarına uymayanları cezalandırmış ve hakka uyanları da mükâfatlandırmıştır.

Bu kıssa, bize çeşitli mesajları vermektedir. Her toplumun iyisi de kötüsü de vardır. Bir milleti bütün olarak iyi veya kötü kabul etmek, yanlış olur. Kim olursa olsun, iyi insanları iyi ve kötü insanları da kötü olarak kabul etmemiz gerekir. İlahî emirlere uygun hareket etmek, her zaman için insanlara yarar getirmekte ve muhalefet etmek de insanı zarara uğratmaktadır. Hakkı ve doğruyu tercih edip ona uymak ve ona uymayanları münasip bir şekilde uyarmak, dürüst, iyi ve erdemli insanların görevidir.

KAYNAKLAR

- ATEŞ, Süleyman, Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz.
- *Kur’ân-ı Kerim Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1995.
- BRÏEND, Jean-Noel, “Sabbath”, *Suplement au Dictionnaire De La Bible*, Paris 1985.
- BUHARÎ, Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *Sahihu’l-Buharî*, Beyrut tsz.
- BÛTÎ, Said Ramazan, *Yaratıcının Varlığı Yaratılanın Görevi İslâm Akaidi*, trc. Mehmet Yolcu ve Hüseyin Altınalan, Madve Yayınları, İstanbul 1986
- CEVHERÎ, Tantavî (ö.1358/ 1939), *el-Cevâhir fi Tefsiri’l-Kur’âni’l-Kerim*, baskıya hazırlayan: Muhammed Abdusselam şahin, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- CLAY, Albert T. *Amurre – Home of Northern Semites*, Philadelphia 1909.
- ELBOGEN, İsmar, “Sabbath (Sabbath Services)”, U. J. E. Tsz.

- FEYRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya'kûb (ö.816/1413), *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîr-i İbn Abbâs*, el-Matbbatu'l-Ezheriyye, Mısır 1898.
 - GREENSTONE, Martin JG. “Sabbath (Laws)”, J. E. Tsz.
 - GÛNALTAY, M. Şemsettin, *Yakın Şark III*, Ankara 1947.
 - GÛNGÖR Mevlüt, *Cassas ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, Elif Matbaası, Ankara 1989.
 - GÛRKAN, Salime Leyla, *Yahudilikte Şabbat (Sebt)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
 - HAKKI İbrahim (ö.1195/1780), *Marifetname*, sadeleştiren: Abdullah Aydın, Sarmaşık Yayınları, İstanbul tsz.
 - HÎCÂZÎ, Mahmut, *Furkan Tefsiri*, trc. Mehmet Keskin, İlim Yayınları, İstanbul tsz.
 - HİNDÎ, Alauddin Ali el-Mukâtl b. Husamuddin (ö.975/1567), *Kenzu'l-Ummâl fî Sunneti'l-Akvâl ve'l-Efâl*, nşr. Hasan Razûk, Halep 1971.
 - HÎRCH, G. Gasthof, “Sabbath”, *The Jewish Encyclopedia*, New York 1901.
 - İBN KEŞİR, İsmail (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1969.
 - İBN MACE, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (ö.273/886), *Sünenu İbn Mâce*, İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şurkâuhu, Mısır tsz.
 - İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Nuhammed b. Mukerrem (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.
 - JOSEPH, M. “Sabbath (The Day)”, *The Universal Jewish Encyclopedia*, New York 1969.
 - KAPLAN, A. Sabbath – Day of Eternity, New York 1984.
 - KELBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Cüzey (ö.741/1340), *Kitâbu't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzil*, thk.
- Muhammed Abdulmunim el-Yunusî ve İbrahim Atve Avd, Kahire, tsz.
- Kitab-ı Mukaddes.
 - KOHLER, Klaus, *Jewish Theology*, New York 1923.
 - KURTUBÎ, Muhammed b. Ahme (ö.671/1272), *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
 - MENÂVÎ, Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sağîr*, Mektebetu Mustafa
- Muhammed, Mısır 1938.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'la, *Tefhimu'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.
 - MEYDÂNÎ, Abdurrahman Hasan el-Habenneke, *Meâricu't-Tefekkuri ve Dakâiku't-Tedebbur*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2000.
 - MUKÂTİL b. Süleyman b. Beşîr (ö.150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferid, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
 - MÛSLİM, b. el-Haccâc (ö.261/874), *Sahihu Müslim*, Kahire tsz.
 - PİNCHES, Theophilus Goldridge, “Sabbath (Babylonian)”, *Encyclopedia of Religion and Ethices*, New York, 1980.

- PLAUT, W. Gunther, *The Torah – A Modern Commentary*, New York 1981.
- RÂZÎ, Fahrudin (ö.604/1209), *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990.
- RIZA, Muhammed Raşit (ö.1354/1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Dâru'l-Kutubi'l-İmiyye, Beyrut 2005.
- ROBINSON, Oesterley, *Hebrew Religion*, London 1957.
- SUBHÎ es-Salih, *Mebâhisun fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1972.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö.1250/1854), *Fethu'l-Kadir*, Muessesetu'r-Reyyân, Beyrut 2004.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö.310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- TURGAY, Nurettin, Hz. Ali ve Tefsirdeki Yeri, İlahiyat, Ankara 2004.
- YAHUDA, Ehudben – David Weinstein, “şabbat”, *English Hebrew Dictionary*, New York tsz.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö.1361/1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Kitabevî, İstanbul 1971.
- ZEHEBÎ, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut tsz.
- ZEMAHŞERÎ, Muhammed b. Ömer b. Muhammed bAhmed Carullah (ö.538/1143), *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiku't-Tenzil ve Uyûni'l-Akavil fî Vucûhi't-Te'vil*, thk. Muhammed Mürsi Amr, Mısır 1977.
- ZERKEŞÎ, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh (ö.794/1391), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.
- ZUHEYLÎ, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Munîr*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 2005.